

Віталій Терлецький

ПРЕЛІМІНАРІ ДО ПОНЯТТЯ ОНТОЛОГІЇ В КРИТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ КАНТА

У різноманітних довідниках і спеціальних дослідженнях уже стало ніби загальним місцем твердження, що Кантова критична філософія, яка постійно наголошує на суб'єктивній зумовленості людського знання, остаточно визначила долю онтології як «науки про сутне загалом», що здавна була першою і засадничною частиною метафізики. Вважають, що Кантова «деструкція онтології» полягає в «новому розумінні об'єктивності як результату оформлення чуттєвого матеріалу категоріальним апаратом суб'єкта пізнання», із чого випливає, що «питання про буття саме по собі не має сенсу поза сферою дійсного або можливого досвіду» [ФЭС, 1989: с. 443]. За Кантом, онтологія, як наука про «сутне як сутне», неможлива, бо «речі самі по собі (світ) перебувають поза сферою людського розуму» [EP, 1999: Bd. 2, S. 1142]. А відоме Кантове розрізнення між явищами (тим способом, в який речі являються людині) і річчю самою по собі (тим, якою є річ сама по собі, незалежно від її сприйняття) передбачає, що якась «не-просторово-часова реальність, тобто речі самі по собі», являються нам лише в медіумі простору і часу, тож онтологічні міркування про «найзагальніші роди речей» виявляються вкрай проблематичними. [Routledge, 2005: р. 756–757]. При цьому locus classicus для обґрунтування такого поширеного погляду міститься у відомому пасажі Кантової «Критики чистого розуму», де недвозначно сказано, що «...горде ім'я онтології, яка претендує на те, щоб давати синтетичні пізнання а priori про речі взагалі (напр., засаду причиновості) у систематичній доктрині, має поступитися місцем скромнішому [імені] простої аналітики чистого розсуду» [Kant, KrVB 303; Кант, 2000: с. 189].

Незважаючи на такий стандартний погляд, який набув визнання не без впливу неокантіанства, в ХХ ст. постав цілий напрям у тлумаченні Кантової філософії, представники якого намагалися інтерпретувати критицизм в контексті традиції метафізики (М. Вундт, Г. Гаймзот, М.Гайдегер, Г. Крюгер, Г. Мартін та інші). І хоча в останні десятиліття панівним залишається ортодоксальне прочитання доробку Канта як твердого критика онтології, все ж не бракує спеціальних досліджень, які демонструють центральне місце онтології в систематичній будові критичної філософії. Так, наприклад, Ф. Каульбах указує на те, що в рамках Кантового проекту «легітимачії метафізики» можна виокремлювати «науково-обґрунтувальну» і «критичну» функції онтології. Перша з них полягає в обґрунтуванні «роботи пізнання» і виправданні претензій новочасної науки, позаяк і наука, і онтологія мають

© В. Терлецький, 2013

«спільне коріння» в специфіці людського пізнання [Kaulbach, 1977: S. 444]. Друга ж функція «критичної онтології», за якою стоїть розмежування явища і речі самої по собі, зводиться до «виправдання трансцендентальної свободи розумних суб'єктів в рамках природної необхідності» [ibid., S. 448–450]. На думку Р.Шнепфа, Кантова філософія є «нічим іншим, як трансформованою онтологією» [Snepf, 2007: S. 102, 105]. Ключова роль при цьому належить корелятиві трансцендентального пізнання, яким постає «предмет узагалі», розвинений трансцендентальною логікою через аналізу логічних чинень чистого розсуду. Це означає, зокрема, що Кантова трансцендентальна філософія і головне питання «Критики» залишаються не вповні проясненими, якщо спиратися тільки на дослідження пізнавальної спроможності і теорії суджень, а припускають специфічне «знайомство» із «сутнім у загальному». Як показує Г.Ф. Фульда, Кант «висунув нову концепцію онтології» чи «новий проект онтології», в якому йдеться, з одного боку, про засвоєння найвагоміших понять старої онтології та, з іншого боку, про диференціацію цього проекту на загальну теорію предмета і на спеціальну теорію про предмети можливого пізнання (предмети досвіду) [Fulda, 1988: S. 58, 49]. Дослідник стверджує, що концепція трансцендентальної філософії включає онтологію як свою частину, бо остання тематично залишається ще наукою про предмети, що існують незалежно від досвіду, і про найзагальніші висловлювання про такі предмети.

Не складно продовжити низку розвідок такого спрямування, які вирізняються прискіпливою увагою не лише до текстів Канта, а й до ширшого історичного контексту його думки. Але всі вони, попри відмінності стратегій їхніх інтерпретацій, при тлумаченні відповідних тверджень і пасажів Канта так чи так припускають, що онтологія є цілком окресленим поняттям, яке зазнає певного витлумачення в критичних творах. Динаміка ж кристалізації цього поняття в критичному мисленні, що корелятивна еволюції творчості Канта, ще й досі не досліджена в повній мірі. Тому в подальшому потрібно розглянути з діахронічної перспективи не лише експліцитні пояснення Канта щодо поняття «онтологія», але, за можливостю, проаналізувати ширший спектр слововжитку Канта, пов'язаного з онтологічним вокабулярієм. На відміну від властивої інтерпретації, тут робиться наголос на дескрипції якомога більшого фактичного матеріалу, на що вказує слово «прелімінарії» в заголовку статті.

Щоправда, твори філософа містять й іншу оцінку онтології, яка позитивніша і перспективніша для тих, хто не схильний убачати в Канті «руйнівника онтології», надто «всерозтрощувача» метафізики. У розділі про архітектоніку першої «Критики», де головна увага зосереджена на системі філософії, мислитель накреслює «ідею метафізики» на критичному підґрунті. Поняття «метафізика природи» має чотиричленну будову і складається із «*трансцендентальної філософії*», «*раціональної фізіології*» (містить раціональну фізику і раціональну психологію) «*раціональної космології*» (дослідження такого «внутрішнього зв'язку» предметів досвіду, що виходить за межі будь-якого досвіду) і «*раціональної теології*» (розгляд «зовнішнього зв'язку» між всією природою і сутністю, що вивершується над природою). Те, що тут визначено як предметне поле трансцендентальної філософії, а саме, розгляд «лише самих розсуду і розуму в системі всіх понять і засад, що відносяться до предметів узагалі», додатково уточнюється за допомогою якраз поняття онтології: «не приймаючи об'єкти, які *були б дані* (Ontologia)», тобто, незважаючи на даність будь-яких об'єктів [Kant, KrVB 873; Кант, 2000: с. 477–478].

На перший погляд може здатися, що така позитивна оцінка онтології в розділі про архітекtonіку суперечить вище наведеній цитаті із розділу про феномени і ноумени. Адже в ній Кант, підсумовуючи своє попереднє дослідження трансцендентальної аналітики, недвозначно вказує на те, що поняття і засади чистого розсуду мають «об'єктивну значущість» лише для предметів можливого досвіду, що припускає їх обов'язкове співвідношення із умовами чуттєвості. Тому «вагомим результатом» такого дослідження і постає обмеження претензій онтології, як вчення про речі взагалі. Втім, на думку О.Гюффе, тут немає суперечності, «бо Кант надає йому [імені] нового, відповідного трансцендентальній аналітиці визначення». Певна річ, «Кант наполегливо відхиляє претензію традиційної онтології розширювати людське пізнання» [Höffe, 1998: S. 620]. Утім, можна констатувати, що в зв'язку з такими двома різними судженнями Канта про онтологію в *одному* творі все-таки залишається певна неясність щодо статусу цієї частини метафізики.

У цьому контексті варто нагадати, що впродовж усього XVIII ст. в Німеччині авторитетною залишається структура метафізики, що була докладно розроблена і обґрунтована в творах К. Вольфа. Метафізика складається із двох головних частин: із «особливої метафізики», яка має три предметні сфери, що відповідають трьом переданим видам сутнього (матеріальні тіла, людська душа і Бог), та із «загальної метафізики» або «першої філософії», або «онтології», предметом якої постає «сутнє в загальному, або остільки, оскільки воно є сутнім» (*scientia entis in genere, seu quatenus ens est*). Отже, метафізика, як загальний титул, об'єднує онтологію, космологію (включно з частиною фізики), психологію і природну теологію. Такий поділ метафізики Вольфа, в якому онтологія як «перша філософія» якраз і має виконувати функцію обґрунтування для всіх інших метафізичних дисциплін, сформувався не без впливу німецької шкільної метафізики XVII ст., в якій жваво дискутувалося питання про предмет метафізики: вона універсальна чи партикулярна наука? [Vollrath, 1962: S. 267–269]. Мабуть, не складно помітити, що такий поділ метафізики залишається визначальним і для Кантової «ідеї метафізики» із розділу про архітекtonіку. Що стосується онтології, то є сенс відзначити такі дві суттєві особливості. По-перше, на розумінні предмета онтології («сутнє у загальному») істотно позначився запропонований уже Вольфом німецький переклад «ens in genere» як «Ding überhaupt», тобто «рід узагалі». Можна припускати, що це надало онтологічному дослідженню більшого рівня загальності й абстрактності, позаяк ens так чи так викликає конотації із буттям/небуттям, а «рід узагалі» у цьому плані є цілком нейтральним висловом [Richter, 1910: S. 3–4]. Але в такому разі не має дивувати і той факт, що Кант, мовлячи про онтологію, завжди послуговується саме цим висловом, або ж зворотами «об'єкт узагалі» чи «предмети взагалі», але ніколи не «сутнє у загальному». По-друге, було б помилково вважати, ніби така онтологія досліджує свій предмет, намагаючись проникнути до «буття сутнього» і досягнути його як «самого буття». Навпаки, для німецької шкільної філософії характерний акцент якраз на *пізнанні* сутнього, а не на самому сутньому, як це мало місце в схоластичній філософії. У «Німецькій метафізиці» (1720) Вольфа глава, присвячена онтології, має заголовок «Про перші підстави нашого пізнання і всіх речей узагалі», причому за такі підстави пізнання правлять «закон суперечності» і «закон достатньої підстави» [Wolff, 2003: §§ 10-11, 29-32]. Ці принципи пізнання постають вихідним пунктом і для латинської онтології, чільне завдання якої і полягає у дослідженні найвищих принципів пізнання. У «Метафізиці» А.Г. Баумгартена онтологія взагалі визначається як «наука про

найзагальніші предикати (властивості) сутнього», які саме і є «першими принципами людського пізнання» [Baumgarten, 1779: § 4-5]. Інші послідовники вольфганства загалом теж притримувалися такої самої точки зору. Такий інтелектуальний контекст, який вирізняється «зміщенням спрямування питання від буття до пізнання буття» [Sala, 1988: S. 32], безперечно, не міг не вплинути на Кантову характеристику онтології як системи понять і принципів розсуду (не сутнього!) в її співвідношенні із «предметами взагалі».

У першій «Критиці» ми більше не знайдемо тематичного викладу розглядуваного нами поняття (поняттям «онтологія» Кант, здається, послуговується для характеристики теології: пізнавати існування першосутності за допомогою самих лише понять [Kant, KrVB 660; Кант, 2000: с. 369]), як не трапляється воно і в двох наступних «Критиках», що зумовлено їхнім змістом. Отже, якщо розцінювати Кантову філософію на підставі тільки трьох «Критик», то позиція філософа щодо онтології видаватиметься, радше, негативною, ніж позитивною. Рецепція і трансформація критицизму як представниками спекулятивного ідеалізму, так і ще більше неокантіанцями, тільки підсилили погляд, мовляв, критичному мисленню взагалі не властиво займатися онтологічними питаннями.

Утім, тематики онтології Кант все ж торкається в інших критичних працях, присвячених теоретичній філософії. Якщо не зважати на принагідні згадки про онтологію, скажімо, в «Прологоменах» – «добротної онтології (Баумгартена)» або розрізнення понять щось і ніщо як «найабстрактнішого онтологічного поділу» [Kant, AA IV, S. 325; Кант, 2005: с. 58–59], то можна зробити висновок, що Кант раз у раз виявляє дуже прохолодне ставлення до цієї «засадничої» філософської дисципліни. Така настанова неприховано виражена в обуренні Канта з приводу намагання рецензента першої «Критики» (К.Гарве/Й.І.Г.Федер) вбачати в дедукції категорій і таблиці засад розсуду «загальновідомі засади логіки й онтології» [Kant, AA IV, S. 376; Кант, 2005: с. 101]. Не менш відчутна вона і в полемічному творі проти лямбніанця Й.А. Ебергарда (1790), де твердження про «безперечні плідні ниви онтології, що провіщують квіти і плоди», Кант відбиває тезою, що поняття цієї науки, «як претензії на пізнання речей узагалі, були заперечні і обмежені до дуже вузької ниви предметів можливого досвіду» [Kant, AA VIII, S. 190]. Метафорика «плідності» традиційної онтології, яка не раз фігурує в цьому трактаті, особливо в другому розділі, де Кант експлікує своє «голове завдання» про можливість синтетичних суджень а рїогі, щораз відхиляється за допомогою того аргументу, що для пізнання предметів потрібні не лише категорії розсуду, а й чуттєві споглядання [Kant, AA VIII, S. 231, 225; cf. Kant, AA XX, S. 383].

Дещо інакше «апострофує» Кант онтологію у незавершеній конкурсній праці «Про поступ метафізики» (1793). Ця наука визначається як «система всіх понять розсуду і засад, однак лише настільки, наскільки вони спрямовуються на чуттєво дані предмети, отже, можуть бути потвержені досвідом». Кант наголошує на тому, що онтологія – це перша, «пропедевтична» частина «властивої метафізики», і при цьому ідентифікує її із «трансцендентальною філософією, бо вона містить умови і перші елементи всього нашого пізнання а рїогі» [Kant, AA XX, S. 260]. Мабуть, не складно помітити, що така дефініція онтології корелює із формулюванням розділу про архітектоніку першої «Критики», хіба що там онтологія уточнює справу трансцендентальної філософії, а тут послідовність обертається. У цій праці філософ виокремлює «три стадії» у поступу метафізики в Німеччині, перша з яких названа

«теоретично-догматичним просуванням», що «пробігає винятково в рамках границь онтології». Кант критикує цю теоретичну стадію розвитку метафізики головню через те, що всі її базові принципи (принцип тотожності нерозрізненного, закон достатньої підстави тощо) є суто інтелектуальними поняттями, які *ab initio* виключають (чуттєве) «споглядання а ргіогі» як своєрідний принцип пізнання. Інші Кантові визначення і характеристики онтології також витримані в дусі критицизму. Онтологія займається «розчленуванням чистих понять розсуду і вживаних для досвідного пізнання засад а ргіогі» [Kant, AA XX, S. 281]; справа онтології – це дослідження «наших понять а ргіогі, які ми утворюємо собі про речі, щоб підводити під них те, що нам може бути даним у спогляданні взагалі», хоча простір і час, як форми людського споглядання а ргіогі, уможливають для нас пізнання об'єктів лише як явищ, а не речей самих по собі [Kant, AA XX, S. 286]. В одному із рукописних варіантів цієї праці філософ так само вказує, що онтологія, як частина метафізики, «як у [своїх] поняттях, так і в засадах містить елементи людського пізнання а ргіогі, і згідно зі своїм планом мусить містити такі [елементи]». При цьому він відзначає, що значна частина цих елементів «знаходить своє застосування в предметах можливого досвіду, напр., поняття причини і засада відношення до неї будь-якої переміни» [Kant, AA XX, S. 315–316].

Той факт, що Кант у праці «Про поступ метафізики» далекий від того, щоб відкидати онтологію, а, навпаки, наближує її до свої трансцендентальної філософії, свідчить про далеко неоднозначну позицію критицизму щодо *metaphysica generalis*. Тому і не дивно, що цей твір постійно слугує за текстуальний базис для інтерпретацій, які щораз по-новому вдаються до реституції метафізичного підґрунтя критичної рефлексії [Wundt, 1924: S. 379–400; Fulda, 1988: S. 51].

Для з'ясування своєрідності статусу онтології в мисленні Канта на увагу заслуговує і листування філософа, яке припадає на час розбудови критичної філософії (після 1781 р.). В цьому зв'язку особливо показовим є лист Л.Г. Якоба (від 28.VII.1787), в якому автор звертається із проханням до Канта, щоб він вказав на план підручника з метафізики, що його Якоб має намір написати згідно з принципами критичної філософії. Сам автор листа вагається у правильності й повноті побудови онтології, визнаючи все це складним, «незважаючи на Ваші [Канта] натяжки, дані в Критиці». Він розцінює пояснення, запропоновані послідовниками Вольфа, як суто логічні, а до Канта ставить низку питань щодо будови його таблиці категорій. Зрештою, він просить Канта надіслати йому працю з метафізики, гадаючи, ніби Кант уже її написав [Kant, AA X, S. 492].

Відповідаючи на цей лист, Кант (у листі від 11.IX.1787) роз'яснює певні пункти своєї теоретичної філософії, дивується згодом адресата і прямо заявляє, що «метафізику він ніколи не писав», нарікає на «брак часу» для накреслення потрібного плану і все ж викладає щось на кшталт плану. За Кантом, початок онтології мають утворювати поняття простору і часу, що лежать в основі всього досвіду як чисті споглядання. Далі мають іти чотири головні частини, що містять чотири класи категорій, подають повноту предикаблій і показують зв'язок категорій не лише між собою, а й із простором і часом. У наступному розділі мають викладатися синтетичні засади, яким «завжди мусить бути відповідним досвід». Зауважуючи, що повне розуміння простору і часу, як і дедукції категорій, можливе лише на стадії засад розсуду, Кант підсумовує: «і таким чином ...провадиться вся онтологія» [Kant, AA X, S.494].

З огляду на такі поради Канта, оприлюднені в рік публікації другого видання першої «Критики», є достатні підстави вважати, що поняття онтології ніби амальгамується в критичній філософії, перетворюючись на складову широко накресленого проекту трансцендентальної філософії. В цьому плані не змінюють стану справ і слова Канта в листі до Я.С. Бека (від 20.I.1792) про онтологію як «науку іманентного мислення» [Kant, AA XI, S. 314]. Бо і тут філософ пропонує розпочинати із класів категорій, з якими, однак, сполучені простір і час як умови можливості предметів чуттів, що забезпечують «об'єктивну реальність» чистих понять розсуду. Теза про іманентність, тобто утримання вжитку певних положень і засад у межах можливого досвіду, не лише відповідає задуму реформувати онтологію в дусі «простої аналітики чистого розсуду», а й слугує за місток між критичної *metaphysica generalis* і «раціональною фізіологією» як першою частиною «*metaphysica specialis*» [cf. Kant, KGV 873-874; Kant, 2000: с. 477]. Як відзначалося вище, такий хід думки трапляється інколи також у праці «Про поступ метафізики», коли йдеться про часткове застосування «елементів людського пізнання аргіогі» до предметів можливого досвіду.

Для прояснення місця і ролі онтології в ході розбудови критичної філософії неабияку вагомість мають так звані «рефлексії» Канта, тобто його зауваження і міркування, занотовані на маргінесах підручника з метафізики А.Г. Баумгартена. Незважаючи на відомі складнощі, пов'язані з датуванням таких рефлексій, цю частину рукописної спадщини філософа фахівці вже давно вважають за суттєве доповнення до головних критичних творів. Далі доцільно виокремити лише те значення, що має стосунок до онтології, додержуючись при цьому диференційованішого датування Е.Адікеса.

Наприкінці 60-х рр. (1769–1770 р.) Кант обстоює погляд, що метафізика є нічим іншим, як онтологією, чиє предметне поле становить «щось узагалі», «об'єкт» [Kant, AA XVII, S. 353, 367]. Вона має справу з «першими підставами нашого розумового пізнання всіх речей», тоді як теологія займається «першими підставами речей» [Kant, AA XVII, S. 441-442]. Її розгляд «предикатів речей» універсальний або диз'юнктивний, тут вага лежить на «повному розкладанні» таких предикатів, тобто на аналізі [Kant, AA XVII, S. 726]. Як видно, у цей проміжок часу філософ ще перебуває у «догматичній дрімоті» і залишається переконаним, що онтологія – це «наука про найзагальніші властивості всіх речей» [Kant, AA II, S. 309].

Вельми показовим для нашого розгляду є поділ «метафізики природи і звичаїв», який датується приблизно 1776–1778 рр. У традиційний спосіб розмежовуючи «загальну метафізику» і «спеціальну метафізику», Кант визначає об'єкт першої як «сам розум і його поняття». Далі *metaphysica generalis* членується на «трансцендентальну філософію», яка у свою чергу поділяється на «критику чистого розуму» і «онтологію» [Kant, AA XVIII, S. 10]. На підставі цього можна зробити висновок, що в другій половині «мовчазного десятиліття» Кант уявляв онтологію як одну з частин трансцендентальної філософії поряд із критикою розуму. Про це експліцитно йдеться також у рефлексіях 5130, 5131, що датовані приблизно тим самим часом. Онтологія визначається в них як «наука про перші пізнання чистого розсуду», а саме, як «поняття» і «судження» [Kant, AA XVIII, S. 100]. Те, що онтологія трактує про «поняття розсуду», які не просто вживані в досвіді, а уможливають сам досвід, – це Кант стверджує і в 1778–1779 рр. [Kant, AA XVIII, S. 247].

Після публікації першої «Критики» (1783-1784) при визначенні онтології підкреслюється її загально-систематичний характер: «*Онтологія* є система чистих принципів а ргіогі», вона містить «всі елементи і засади чистого мислення, абстрагуючись від усіх предметів», «Онтологія є сукупність (Inbegriff) усіх понять і засад чистого мислення» [Kant, AA XVIII, S. 284-286]. Вагомим у розглядуваній рефлексії 5644 виявляється дещо інший погляд на співвідношення онтології, критики розуму і трансцендентальної філософії. Онтологія – це частина метафізики, «загальна метафізика». Але, як зазначає Кант, метафізиці передують трансцендентальна філософія, а перед цією останньою стоїть «критика розуму взагалі». Така послідовність, певна річ, відрізняється від вказаного вище двоподілу трансцендентальної філософії на критику і онтологію, однак вона цілком узгоджується із відповідними міркуваннями зі «Вступу» до другого видання «Критики» [Kant, KGVV 24-25; Кант, 2000: с. 50–51]. Втім, у рефлексіях критичного періоду Кант все-таки досить стримано ставиться до «науки про речі взагалі». Як сказано в рефлексії 5936 (її датування досить непевне і коливається між 1780–1789 рр.), «вона [онтологія] нічого не може нас навчити про речі самі по собі». Звісно, це не означає, що ця наука взагалі непотрібна чи надмірна, бо – як далі провадить філософ – вона мовить «лише про ті умови а ргіогі, за яких ми взагалі можемо пізнавати речі в досвіді, тобто про принципи можливості досвіду» [Kant, AA XVIII, S. 394].

Істотною частиною рукописної спадщини Канта є численні лекційні курси, прочитані філософом у різні роки і занотовані різноманітними слухачами. Попри те, що і вони ставлять перед дослідниками численні проблеми, що пов'язані не лише з датуванням, а й з автентичністю їхнього змісту думці Канта, ці лекції в дещо новому світлі виявляють ставлення Канта до онтології. На підставі тексту курсу лекцій з метафізики, який, імовірно, відображає період критицизму (вперше виданий К.Г.Л. Пьолітцем у 1821 р.), можна зробити висновок, що при викладанні метафізики Кант у цілому дотримувався формальної структури і поділу німецької шкільної метафізики XVIII ст., відтворював усе змістовне розмаїття матеріалу, але при цьому завжди керувався принципами своєї критичної філософії. Що стосується онтології, то її виклад традиційно передують наступним частинам *metaphysica specialis*, а її дефініція не менш традиційна: «наука про сутність» (*Wesen*) або «загальне вчення про сутність» [Kant, 1924: S. 13]. Водночас Кант визначає онтологію і в такий спосіб, який відомий нам із критичних творів: «чисте вчення про елементи всіх наших пізнань а ргіогі», онтологія містить «сукупність всіх наших чистих понять, які ми можемо а ргіогі мати про речі», вона «охоплює всі чисті поняття розсуду і всі засади розсуду або розуму». При цьому онтологія безпосередньо прирівнюється до трансцендентальної філософії, як «системи всіх наших чистих пізнань а ргіогі» чи «вчення про загальні поняття а ргіогі», а ця остання (без диференціації, відомої зі вступу до другого видання першої «Критики») співвідноситься із наукою «критика чистого розуму», що має відповідати на питання «як можливі пізнання а ргіогі?» [Kant, 1924: S. 11–13, 47]. Як і в праці «Про поступ метафізики», у лекціях теж помітна тенденція до перетлумачення онтології в рамках започаткованого «Критикою» проекту трансцендентальної філософії.

У змістовному плані виклад онтології розпочинається із понять можливого і неможливого, що *mutatis mutandis* відповідає, зокрема, першому розділу онтології в «Метафізиці» А.Г. Баумгартена. Але вже наступний підрозділ у Канта присвячений поділові суджень на аналітичні і синтетичні, в якому стисло представлені теорія

суджень і вчення про категорії критицизму. Третій і четвертий підрозділи трактують про підставу і закон достатньої підстави, що теж можна співвіднести із другим розділом у Баумгартена, в якому ця тематика включена в контекст «зв'язку» сутнього [Baumgarten, 1779: §§ 19-33]. Наступні підрозділи Кантового викладу онтології почасти так само відповідають логіці викладу Баумгартена, хоча і відрізняються від нього в істотних пунктах змісту. Пояснюючи поняття сутності (у п'ятому підрозділі), яке має конститутивне значення як для традиції онтології, так і для Кантової (початкової) дефініції цієї дисципліни, філософ відмежовує «логічну сутність», як «першу підставу всіх логічних предикатів певної речі», від «реальної сутності», як «першої внутрішньої підстави всього того, що властиво самій речі» [Kant, 1924: S. 23–24]. Логічна сутність – це сутність поняття речі, до якої належать «атрибути» і «сутнісні визначення» (essentialia) причому перші є наслідками других, а ці другі є «внутрішньою підставою» логічної сутності. Але до такої сутності не належать «модуси» і «відношення», які називаються «extraessentialia». Підсумкове визначення логічної сутності має такий вигляд: «сполучення сутнісних визначень становить сутність (essentia)». Проте, філософ наголошує на тому, що в метафізиці мова має йти про реальну, а не про логічну сутність. «Реальною сутністю» постає «природа речі» як «внутрішня підстава» всього того, що ми можемо досвідчувати про певну річ. Втім, за Кантом, *«реальна сутність речей не приступна нашому дослідженню, хоча ми і можемо пізнавати чимало суттєвих частин»* [Kant, 1924: S. 24]. Як небезпідставно твердить Г. Гаймзьот, конкретна інтерпретація цього ходу думки Канта ускладнюється тим, що, розрізняючи логічне і реальне значення сутності, філософ, з одного боку, в принципі додержується «онтологічного сенсу терміну сутність», але, з іншого боку, добре усвідомлює проблематичність «раціонального і остаточного пізнання сутності» [Heimsoeth, 1956: S. 24]. Але зв'язок із традицією школи все-таки досить міцний, в чому можна переконатися, якщо зважити на визначення сутності Баумгартена: «Сполучення сутнісних визначень у можливому сутньому, або його внутрішня можливість, становить сутність» (Complexus essentialium in possibili, seu possibilitas eius interna, est essentia [Baumgarten, 1779: § 40]. Звісно, можна сумніватися в достеменності записів слухачів лекцій, але навряд чи можна наважуватися стверджувати, ніби в критичний період творчості Кант просто відкинув онтологію, це «найскладніше з усіх філософських досліджень» [Kant, AA II, S. 309], з якої-небудь причини.

На увагу вартує і досить специфічне вживання Кантом похідних від поняття «онтологія» утворень, насамперед прикметників, які постають у функції атрибутів для низки понять (доказ, предикат, властивість, єдність, ідея, поняття) або для характеристики належності до онтології у прямому сенсі слова (наприклад, «онтологічні підручники»). Така перспектива аналізу не позбавлена підстав з огляду на два моменти. По-перше, в текстах Канта такий атрибутивний слововжиток трапляється дуже часто, наприклад, в першій «Критиці» майже два десятки разів, тоді як саме поняття «онтологія» лише двічі. У третій же «Критиці» подибуємо винятково такий вжиток. По-друге, в зв'язку з тим фактом, що Кант, мабуть, був першим, хто закарбував поняття «онтологічний доказ існування Бога», експлікація цього поняття в такому ракурсі може висвітлити певні його особливості. З огляду на значущість «онтологічного аргументу» як для критицизму, так і для історії цієї «синтагми» (Ж.-Л. Маріон) в світовій філософії, доцільно обмежитися з'ясуванням значення «онтологічного» в контексті міркувань Канта про цей доказ.

Відомо, що Кант послуговується виразом «онтологічний доказ» вже у докритичній праці «Єдино можливий довід для доказу існування Бога» (1762). Головний мотив для такого іменування полягає в тому, що поняття про щось можливе, як суто онтологічне поняття, стає підставою для виведення існування Бога, точніше кажучи, «внутрішня можливість всіх речей розглядається як щось таке, що припускає певне існування» [Kant, AA II, S. 160–161].

У першій «Критиці» автор твердить про «знаменитий онтологічний (картезіанський) доказ існування найвищої сутності із понять» [Kant, KGV B 630; Кант, 2000: с. 353]. Характерною особливістю цього доказу виявляється те, що в ньому «абстрагуються від усього досвіду і висновують цілковито а priori, із самих лише понять, до існування найвищої причини» [Kant, KGV B 618–619; Кант, 2000: с. 347–348]. Як неодноразово вказує Кант в тексті «Критики», вирізняючи специфіку цього аргументу на тлі двох інших доказів і постійно підкреслюючи його засадниче значення для них, онтологічний доказ провадиться «цілковито а priori» [Kant, KGV B 633; Кант, 2000: с. 355], «довіряє виключно чистим поняттям а priori» [Kant, KGV B 634; Кант, 2000: с. 356], виходить із «самих лише чистих понять розуму» [Kant, KGV B 658; Кант, 2000: с. 368], стверджує, що «саме лише поняття найреальнішої сутності мусить мати в собі абсолютну її необхідність» [Kant, KGV B 636; Кант, 2000: с. 357], провадить «апріорний доказ існування необхідної сутності через самі лише поняття» [Kant, KGV B 638; Кант, 2000: с. 358].

Цікаво, що в третій «Критиці» Кант диференціює «онтологічний доказ існування Бога із поняття першосутності». З одного боку, або він висновує «від онтологічних предикатів ... до абсолютно-необхідного існування» або ж, з іншого боку, він висновує «від абсолютної необхідності існування якої-небудь речі ... до предикатів першосутності», яка за своїм поняттям містить «безумовну необхідність свого існування». Спільним для обох способів доведення є «поняття онтологічної ідеї *усереальнішої сутності*». За Кантом, «властиво-онтологічний доказ» висновує «від поняття всереальнішої сутності до її цілковито необхідного існування». Адже її існування припускається тим, що вона є всереальнішою, тобто їй не може бракувати такої реальності, як існування [Kant, AA V, S. 475–476]. Аналогічна диференціація двох «онтологічних доказів» наведена і в праці «Про поступ метафізики» [Kant, AA XX, S. 302–303].

Для нас не вагома тут стратегія спростування цього доказу і ті конкретні аргументи, якими послуговується мислитель, аби продемонструвати його неможливість. Істотніше виявити риси «онтологічного доказу», які, можливо, дадуть змогу прояснити питання, чому цей доказ одержав назву онтологічного. Втім, варто визнати, що навіть у фахових дослідженнях не знайти задовільної відповіді на це досить не просте питання. Так, наприклад, на думку В. Рьода, Кант назвав доказ «онтологічним» з тієї причини, що цей «доказ провадиться винятково за допомогою онтологічних припущень і дефініцій (а саме, дефініції поняття Бога)», «існування Бога доводиться лише за допомогою дефініцій і формальних онтологічних аксіом» [Röd, 2009: S. 132–133]. При цьому маються на увазі такі «формальні онтологічні принципи», як-от положення, що «найдосконаліші (всереальніші) сутності не може бракувати жодної досконалості (реальності), що «існування» є досконалістю (реальністю) тощо. З іншого боку, Ж.-Л. Маріон при визначенні особливостей (the characteristics) «онтологічного аргументу» в Кантовому розумінні наголошує на тому, що за Кантом аргумент стає справді онтологічним тільки в тому разі, якщо він задовольняє дві

«виняткові умови»: 1) виходить із чистого поняття і 2) виходить із чистого поняття сутності (*essence*). Остання умова особливо вагома, позаяк тут мається на увазі не просто те, що досягається існування Бога, а, «радше, цілком незвичайний факт, що ця істота [Бог] досягає існування лише завдяки своїй чистій сутності» [Marion, 1992: р. 203]. Не заперечуючи слушності таких пояснень, наведених знаними фахівцями, все ж можна констатувати, що специфіка онтологічної природи цього аргументу залишається не вповні проясненою.

Спираючись на вище наведені Кантові положення і характеристики доказу, можна виокремити такі три його особливості: 1) чисто поняттєва, а не досвідна підстава доведення; 2) неемпіричний, апіорний спосіб провадження доведення; 3) виведення існування із самого лише поняття «всереальнішої сутності». Власне, всі ці особливості натякають на можливий мотив, що спонукав до запровадження назви онтологічного доказу. Адже поняття всереальнішої сутності є суто апіорним поняттям, а це *eo ipso* означає, що воно може бути утворено лише онтологічно, відповідно, є онтологічним поняттям. У цьому сенсі Кант експлікує онтологічне в праці «Про поступ метафізики», стверджуючи, що доказ «може бути зарахований до онтології», позаяк у ньому виходять із «припущення поняття про необхідну сутність, отже із чистого поняття розуму а *priori*» [Kant, AA XX, S. 304]. Певна річ, оскільки в онтологічному доказі йдеться про існування – тему, яка віддавна належить до юрисдикції онтології, – то цей аргумент тим більше повинен мати назву онтологічного. Ми призвичаїлися розуміти онтологічність цього доказу через те, що в ньому йдеться про доведення *існування* Бога, тобто на тій підставі, що існування є питома онтологічним поняттям. Натомість Кант міркував, мабуть що, інакше. Справді-бо, в інших доказах існування Бога (космологічному і фізико-теологічному) так само мова йде про існування, але ж вони не названі з цієї причини онтологічними. Поняття є онтологічним у тому разі, якщо воно співвіднесене із «річчю взагалі» або із «існуванням необхідної сутності» [Kant, AA V, S. 440, 473], або ж – як зазначено у примітці до антитези четвертої антиномії – «ґрунтується на самому лише понятті про необхідне існування речі взагалі» [Kant, KrVB 485; Кант, 2000: с. 281]. Онтологічні поняття, як і «онтологічний доказ», завжди залишаються для Канта нерозривно пов'язаними із думкою про «річ узагалі» або «об'єкт узагалі» як предметне поле онтології.

Онтологічний доказ, розглянутий вище як один із прикладів атрибутивного слововжитку поняття онтології, здається, дає змогу дещо інакше поглянути на оцінку поняття онтології в критицизмі Канта. Якщо це поняття *in sensu stricto* Кант намагається адаптувати в рамках свого проекту критичної філософії (починаючи вже з першої «Критики», але особливо в інтервалі часу між 1789–1793 рр.), впокорюючи «гордість» цієї науки за допомогою певних теоретико-суб'єктивних положень [cf. Fulda, 1988: S. 53], то значення таких дериватів, як «онтологічний доказ», не виявляє жодної тенденції до аналогічної трансформації. Надавши у докритичний період онтологічному аргументові певного значення і обстоюючи його як «єдино можливий довід», Кант після 1781 р., звісно, всліяко заперечував обґрунтованість і переконливість цього доказу. Але при цьому філософу, здається, навіть не спадало на думку те, що подібна послідовність у слововжитку викликати підозру в амбівалентності поняття онтології в критичній філософії. Втім, у цьому плані Кант залишився вірним своєму принципу: «Бути послідовним – це найбільший обов'язок для філософа, а проте трапляється це найрідше» [Kant, AA V, S. 24; Кант, 2004: с. 27].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Kant I.* Критика практичного розуму / Пер. з нім., прим. та післямова І.Бурковського. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.
- Kant I.* Критика чистого розуму / Пер з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
- Kant I.* Прологемени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / Пер. з нім., вступна стаття, коментарі і примітки В. Терлецького. – К.: ППС-2002, 2005. – LIV, 178 с.
- Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
- Baumgarten A.G.* Metaphysica. Ed. VII. – Halae: Hemmerde, 1779. – 432 p.
- Enzyklopädie Philosophie. Hrsg. H.J.Sandkühler. – Hamburg: Meiner, 1999. – Bd. I-II. – 1902 S.
- Fulda H.F.* Ontologie nach Kant und Hegel // Stuttgarter Hege-Kongreß 1987 / hrsg. von D. Henrich und R.-P.Horstmann. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1988. – S. 44–82.
- Heimsoeth H.* Chr. Wolffs Ontologie und die Prinzipienforschung I. Kants. Ein Beitrag zur Geschichte der Kategorienlehre // Heimsoeth H. Studien zur Philosophie Immanuel Kants. Metaphysische Ursprünge und Ontologische Grundlage. – Köln: Kölner Universitäts-Verlag, 1956. – S. 3–92.
- Höffe O.* Architektonik und Geschichte der reinen Vernunft // Immanuel Kant. Kritik der reinen Vernunft / hrsg. von G.Mohr und M.Wilaschek. – Berlin: Akademie, 1998. – S. 617–645.
- Kant I.* Gesammelte Schriften. Hrsg. von der Preußischen (Deutschen) Akademie der Wissenschaften. – Berlin: Reimer (Walter de Gruyter), 1900 sqq. – Bd. I sqq. [Цитати з творів Канта подаються за цим академічним виданням, причому після абрєвіатури AA (Akademie-Ausgabe) римські цифри означають номер тому у наскрізній нумерації, а арабські цифри – відповідну сторінку.]
- Kant I.* Kritik der reinen Vernunft / Hrsg. von Jens Timmermann. – Hamburg: Meiner, 1998. – XXII, 995 S. [Цитується за цим виданням з традиційним скороченням KGV, а літери A і B вказують відповідно на сторінки першого (1781) і другого (1787) видання.]
- Kant I.* Vorlesungen über die Metaphysik. Hrsg. K.H.L. Pölitz. 2. Aufl., neu herausgegeben von K.H. Schmidt. – Roßwein: Pflugbeil, 1924. – XVI, 205 S.
- Kaulbach F.* Die Legitimation der Metaphysik auf der Grundlage des Kantischen Denkens // Metaphysik. Hrsg. von G. Jánoska und F. Kauz. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977. – S. 442–478.
- Marion, J.-L.* Is the Ontological Argument Ontological? The Argument According to Anselm an Its Metaphysical Interpretation According to Kant // Journal of the History of Philosophy. – 1992. – Vol. 30. – N. 2. – P. 201–218.
- Pichler H.* Über Christian Wolffs Ontologie. – Leipzig: Dürr, 1910. – 91 S.
- Röd W.* Der Gott der reinen Vernunft. Ontologischer Gottesbeweis und rationalistische Philosophie. – München: C.H.Beck, 2009. – 239 S.
- Sala G. B.* Die transzendente Logik Kants und die Ontologie der deutschen Schulphilosophie // Philosophisches Jahrbuch. – 1988. – Bd. 95. – S. 18–53
- Snepf R.* Metaphysik und Metaphysikkritik in Kants Transzendentalphilosophie // Kant in der Gegenwart. Hrsg. von J. Stolzenberg. – Berlin: Walter de Gruyter, 2007. – S. 71–109.
- The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy. Ed. by E.Craig. – London, New York: Routledge, 2005. – P. XXVI, 1077.
- Vollrath E.* Die Gliederung der Metaphysik in eine metaphysica generalis und eine metaphysica specialis // Zeitschrift für philosophische Forschung. – 1962. – Bd. XVI. – H. 4. – S. 258–284.
- Wolff Ch.* Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt / Hrsg. von Ch.A.Corr. – Hildesheim: Olms, 2003. – 47*, 329 S.
- Wundt M.* Kant als Metaphysiker. – Stuttgart: Ferdinand Enke, 1924. – VIII, 554 S.

Стаття одержана редакцією 18.03.2013

Terletsky Vitali

Preliminary to Concept of the Ontology in Kant's Critical Philosophy

Basing on Kant's vast oeuvre, which includes not only published works, but also correspondence, lectures and handwritten heritage, the paper explains the meaning of the concept "ontology" in relation to the evolution of the philosopher's thoughts. An analysis of Kant's relevant word-usage shows that in the period of criticism he is inclined to adapt traditional metaphysica generalis in the frame of a new project of transcendental philosophy. However, at the same time, certain ways and contexts of usage of the ontological vocabulary remain inherited from the German metaphysical school, which is especially evident in the concept of «ontological proof».

Vitali Terletsky, Researcher at the National Research Institute of Ukraine Studies and World History.

Віталій Терлецький, науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії.

Виталий Терлецкий, научный сотрудник Национального научно-исследовательского института украиноведения и всемирной истории.
